# MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING TANQIDIY MAQOLALARI: NAZARIY ASOSLAR, TARIXIY TARAQQIYOT VA ILMIY TAHLIL

Farg‘ona davlat Universiteti
Filologiya
**Poshshoxo‘jayeva Maftuna Dilmurodxon qizi**

**Annotatsiya**

Mazkur maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiyning tanqidiy maqolalari chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Behbudiyning jadidchilik harakati doirasidagi roli va uning tanqidiy yondashuvlari tarixiy, nazariy va mintaqaviy kontekstda o‘rganiladi. Maqolada tanqidiy maqolalarning nazariy asoslari, ularning o‘zbek adabiyoti va ijtimoiy ong taraqqiyotiga ta’siri, shuningdek, zamonaviy tadqiqotlar va empirik misollar asosida baholanadi. Behbudiyning tanqidiy merosi, uning zamondoshlari va izdoshlari tomonidan qanday qabul qilingani, ayni paytda, tanqidiy maqolalarning bugungi ahamiyati ham yoritiladi.

**Kalit so‘zlar:** Behbudi, tanqidiy maqolalar, jadidchilik, adabiy tahlil

**Abstract**

This article provides an in-depth scientific analysis of Mahmudkhoja Behbudi’s critical articles. It examines Behbudi’s role within the Jadid movement and his critical approaches in historical, theoretical, and regional contexts. The article discusses the theoretical foundations of critical articles, their impact on the development of Uzbek literature and social consciousness, and evaluates them based on modern research and empirical examples. The legacy of Behbudi’s critical works, their reception by contemporaries and followers, as well as their current significance, are also covered.

**Keywords:** Behbudi, critical articles, Jadidism, literary analysis

**Аннотация**

В данной статье проводится глубокий научный анализ критических статей Махмудходжи Бехбуди. Рассматривается роль Бехбуди в движении джадидов и его критические подходы в историческом, теоретическом и региональном контексте. В статье обсуждаются теоретические основы критических статей, их влияние на

развитие узбекской литературы и общественного сознания, а также они оцениваются на основе современных исследований и эмпирических примеров. Освещается наследие критических работ Бехбуди, их восприятие современниками и последователями, а также современное значение.

**Ключевые слова:** Бехбуди, критические статьи, джадидизм, литературный анализ

**Kirish**

Mahmudxo‘ja Behbudi (1875–1919) o‘zbek jadidchilik harakatining eng yorqin va serqirra namoyandalaridan biri sifatida nafaqat ma’rifiy, balki adabiy va ijtimoiy-falsafiy sohalarda ham chuqur iz qoldirgan mutafakkirdir. U o‘zining tanqidiy maqolalari orqali nafaqat o‘z zamonasining muammolarini ko‘tarib chiqqan, balki jamiyatda yangilanish, taraqqiyot va o‘zgarishlar uchun zamin yaratgan. Behbudiyning bu boradagi faoliyati, ayniqsa, o‘zbek adabiy tanqidining shakllanishi va rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib xizmat qilgan. Uning maqolalari o‘ziga xos tanqidiy yondashuvi, dolzarb mavzularni ko‘tarishi, chuqur ijtimoiy va madaniy tahlilga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Behbudiyning tanqidiy maqolalari nazariy asoslari, tarixiy taraqqiyoti va ularning zamonaviy ilmiy tahlili keng qamrovda o‘rganiladi. Maqolada, shuningdek, Behbudiyning tanqidiy yondashuvlari o‘zbek va mintaqaviy adabiyotshunoslikda qanday baholanganligi, uning izdoshlari va zamondoshlari tomonidan qanday qabul qilinganligi, tanqidiy maqolalarning bugungi ijtimoiy va madaniy hayotga ta’siri ham tahlil qilinadi.

**Adabiyotlar tahlili**

Mahmudxo‘ja Behbudiyning tanqidiy maqolalari o‘zbek adabiy tanqidining shakllanishi va rivojlanishida asosiy manba sifatida muhim o‘rin tutadi. Uning tanqidiy merosi, avvalo, jadidchilik harakatining nazariy va amaliy asoslari bilan bevosita bog‘liqdir. Jadidchilik, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan ma’rifiy va islohotparvarlik harakati bo‘lib, uning asosiy vakillari – Behbudi, Fitrat, Munavvarqori, Abdulla Avloniy va boshqalar – zamonaviy ilm-fan, ma’rifat va adabiyot orqali jamiyatni yangilashni maqsad qilgan edilar. Behbudiyning tanqidiy maqolalari, aynan shu maqsadlar

doirasida, o‘ziga xos nazariy asos va uslubga ega bo‘lib, ularni tahlil qilish uchun bir qator ilmiy yondashuvlar va konseptual asoslar zarur.

Behbudi tanqidining nazariy-konseptual asoslari, avvalo, tanqid va adabiy tanqid tushunchalarining tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq. Tanqid, klassik Sharq va G‘arb adabiyotshunosligida asosan estetik va axloqiy mezonlarga asoslangan holda shakllangan. Sharqda, xususan, Alisher Navoiy, Bedil, Fuzuliy kabi allomalar o‘z asarlarida tanqidiy fikr yuritganlar, lekin ularning tanqidi asosan axloqiy-mazmuniy va didaktik xususiyatga ega bo‘lgan. G‘arbda esa tanqidiy tafakkur Aristotel, Longin, Platon kabi faylasuflar asarlaridan boshlangan va vaqt o‘tishi bilan ijtimoiy, tarixiy, psixologik tanqid yo‘nalishlari shakllangan. Behbudi esa, an’anaviy tanqidiy yondashuvlarni zamonaviy islohotparvarlik g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirgan holda, o‘zining tanqidiy maqolalarida jamiyat, adabiyot, ta’lim-tarbiya, madaniyat va siyosat sohalariga doir muammolarni ko‘tarib chiqqan.

Behbudi tanqidining o‘ziga xos jihati – uning tanqidiy maqolalarida nazariy asos sifatida mustaqil fikr, ijtimoiy adolat, ilg‘orlik, zamonaviylik va milliylik g‘oyalarining uyg‘unligidir. U o‘z maqolalarida ilgari surgan asosiy nazariy konsepsiya – bu jamiyatni yangilash, millatni uyg‘otish va ma’rifat orqali taraqqiyot sari yetaklash g‘oyasidir. Behbudi tanqidining asosiy obyekti – eski, eskirgan, o‘zini oqlamagan qadriyatlar, islohga muhtoj ijtimoiy va madaniy hodisalar, ta’lim va tarbiya sohasidagi muammolar, zamonaviy adabiyot va matbuotning ahvoli bo‘lib, u har bir maqolasida bu masalalarni chuqur tahlil qiladi.

Tanqidiy maqolalarning tarixiy taraqqiyotida Behbudiyning o‘rni, avvalo, uning zamonasi – XX asr boshlaridagi ijtimoiy-ma’naviy muhit bilan belgilanadi. Bu davrda Turkiston hududida ilm-fan, madaniyat va adabiyot rivoji yangi bosqichga ko‘tarilgan, jadidchilik harakati esa jamiyatda yangilanish ruhini kuchaytirgan edi. Behbudi o‘z maqolalarida bu harakatni nazariy asoslab, uni ijtimoiy va madaniy hayotga tatbiq etdi. Uning “Oyna” jurnalida, “Samarqand” gazetasida va boshqa nashrlarda chop etilgan maqolalari zamonaviy adabiyotshunoslikda tanqidiy jurnalistika namunalari sifatida o‘rganiladi. Behbudi o‘z maqolalarida ko‘plab konkret misollar, empirik dalillar, ijtimoiy

va madaniy hayotdan olingan faktlarga tayanadi, bu esa uning tanqidini real voqelik bilan bog‘lab, uni an’anaviy didaktik tanqiddan ajratib turadi.

Behbudi tanqidiy maqolalarining asosiy mavzularidan biri – ta’lim-tarbiya masalalari, maktab va madrasalarning ahvoli, yangi usul maktablari va ularning afzalliklari, eskirgan ta’lim tizimining kamchiliklari hisoblanadi. U o‘z maqolalarida zamonaviy ilm-fan, tabiatshunoslik, matematika, adabiyot va boshqa fanlarni o‘qitish zarurligini asoslab beradi. “Maktablar va muallimlar”, “Yangi usul maktablari”, “O‘qituvchi va o‘quvchi”, “Madaniyat va ma’rifat” kabi maqolalarida Behbudi ta’lim islohotining nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqadi va bu borada ilg‘or Yevropa va Rossiya tajribasini misol qilib keltiradi[1]. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti uchun avvalo ma’rifat, zamonaviy ta’lim va ochiq fikrlovchi avlod kerak.

Behbudiyning tanqidiy maqolalari bugungi o‘zbek adabiy tanqidchilik va sotsiologik tadqiqotlarda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Zamonaviy adabiyotshunoslar, xususan, A. Qayumov, G. G‘ulomov, S. Hakimov, H. Ziyoyev va boshqalar Behbudi tanqidining ijtimoiy va ma’rifiy asoslarini, uning zamonaviy adabiyot va madaniyat taraqqiyotiga ta’sirini atroflicha o‘rganganlar[2]. Xususan, A. Qayumov Behbudiyning tanqidiy maqolalarida ilgari surilgan g‘oyalar, ularning adabiyot va ijtimoiy ongga ta’siri, tanqidiy uslub va metodologiyani tahlil qilgan. G. G‘ulomov esa Behbudi tanqidining mintaqaviy va milliy xususiyatlarini, uning jadidchilik harakatidagi o‘rni va ahamiyatini empirik dalillar asosida ochib bergan.

Tanqidiy maqolalarning nazariy asoslari, shuningdek, ijtimoiy va falsafiy yondashuvlar bilan ham boyitilgan. Behbudi tanqidida V. Belinskiy, N. Dobrolyubov, G. Chernyshevskiy kabi rus tanqidchilarining ijtimoiy-tarixiy tanqid yondashuvlari bilan o‘zbek adabiyotining an’anaviy axloqiy-didaktik tanqidi uyg‘unlashganini ko‘rish mumkin. Bu jihat, xususan, Behbudiyning “Adabiyot va hayot”, “Adabiyot va taraqqiyot”, “Matbuot va millat”, “Tarbiya va jamiyat” kabi maqolalarida yaqqol namoyon bo‘ladi. U adabiyotni jamiyat hayotining ajralmas qismi, taraqqiyot va o‘zgarishlar uchun asosiy kuch deb biladi. Behbudi o‘z maqolalarida “adabiyot xalq qalbining tarbiyachisi”, “matbuot –

millat ko‘zi va qulog‘i” degan g‘oyalarni ilgari suradi[3]. Bu fikrlar zamonaviy adabiy tanqid va publitsistikada ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Behbudi tanqidining yana bir muhim jihati – bu uning ijtimoiy va siyosiy tanqididir. U o‘z maqolalarida millat, vatan, ozodlik, taraqqiyot, adolat, insonparvarlik g‘oyalarini ilgari suradi. Xususan, “Millat va taraqqiyot”, “Milliy uyg‘onish”, “Ozodlik va adolat”, “Jamiyat va ma’rifat” kabi maqolalarida Behbudi zamonasining eng dolzarb muammolarini ko‘tarib chiqqan. Uning tanqidiy tahlili, bir tomondan, jamiyatdagi eskirgan, ijtimoiy taraqqiyotga to‘sqinlik qilayotgan xususiyatlarni fosh etsa, ikkinchi tomondan, ma’naviy va madaniy yangilanish uchun aniq yo‘nalishlar va konsepsiyalarni taklif etadi. Behbudi tanqidiy maqolalarida jamiyatga xos muammolar – johillik, xurofot, savodsizlik, mustamlakachilik, ijtimoiy tengsizlik, madaniy kechikish va boshqalar chuqur tahlil qilinadi va ularning yechimi sifatida ilm, ma’rifat, taraqqiyot, islohot va milliy birdamlik g‘oyalari ilgari suriladi.

Region va milliy adabiyotshunoslikda Behbudi tanqidining o‘rni va ahamiyati doimiy ilmiy bahs va tahlil obyekti bo‘lib kelmoqda. Xususan, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston, Turkmaniston va boshqa Markaziy Osiyo davlatlari adabiyotshunoslari Behbudi tanqidining mintaqaviy xususiyatlarini, uning jadidchilik harakatidagi o‘rnini, tanqidiy maqolalarning jamiyat va adabiyot taraqqiyotiga ta’sirini chuqur o‘rganganlar. Qozog‘istonlik olimlar, masalan, A. Nurmuxamedov, M. Jumaboyev va boshqalar Behbudi tanqidining Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti va ijtimoiy ongiga ta’sirini tahlil qilganlar[4]. Tojikiston va Turkmaniston olimlari esa Behbudi tanqidiy maqolalarida ilgari surilgan ma’rifiy va islohotparvarlik g‘oyalarining o‘z milliy adabiyotlaridagi aksini tadqiq etganlar.

Behbudi tanqidiy maqolalarining empiric tahlili zamonaviy adabiy jarayon va sotsiologik tadqiqotlar doirasida ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, xususan, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti va boshqa ilmiy muassasalarda Behbudi tanqidining o‘rganilishi, uning zamonaviy adabiy jarayon va ijtimoiy ongga ta’siri bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan[5]. Bu tadqiqotlarda

Behbudi tanqidining asosiy mavzulari, uslubi, zamonaviy adabiyot va publitsistikaga ta’siri, tanqidiy maqolalarning ijtimoiy va madaniy ahamiyati atroflicha yoritilgan. Empirik tadqiqotlar, ayni paytda, Behbudi maqolalarining zamonaviy matbuot va publitsistika uchun o‘rnak bo‘la olishini, uning tanqidiy uslubi va metodologiyasining bugungi yosh jurnalist va adabiyotshunoslar uchun amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Behbudiyning tanqidiy maqolalari atrofida ilmiy bahs va munozaralar ham mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar uning tanqidiy yondashuvini zamonaviy adabiy tanqid mezonlari nuqtayi nazaridan yetarlicha chuqur emas, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, Behbudi tanqidiy maqolalari ko‘proq didaktik va ma’rifiy xarakterga ega, unda estetik va poetik jihatlar nisbatan kamroq o‘rganilgan. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa, aksincha, Behbudi tanqidining kuchli jihati – aynan uning ijtimoiy va ma’rifiy yo‘nalishida, jamiyat va adabiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur yoritib bera olganidadir[6]. Ularning fikricha, Behbudi tanqidiy maqolalari zamonaviy o‘zbek va mintaqaviy adabiyot tanqidchiligida yangi bosqichni boshlab bergan, an’anaviy axloqiy-didaktik tanqidni zamonaviy sotsiologik va falsafiy tanqid bilan uyg‘unlashtirgan.

Tanqidiy maqolalarning amaliy ahamiyati va zamonaviy ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘rni ham alohida e’tiborga loyiq. Behbudi tanqidiy maqolalari bugungi o‘zbek adabiyoti, matbuoti, ta’lim tizimi va ijtimoiy ong taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Uning maqolalarida ilgari surilgan g‘oyalar – ilm, ma’rifat, taraqqiyot, adolat, ozodlik, milliy uyg‘onish, zamonaviylik va ilg‘orlik bugungi jamiyat taraqqiyotining ham asosiy tamoyillaridan biridir. Behbudi tanqidiy maqolalarining zamonaviy ahamiyati, bir tomondan, ularning tarixiy, nazariy va empirik asoslarida, ikkinchi tomondan, ularning amaliy, ijtimoiy va madaniy natijalarida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy adabiy tanqid, publitsistika, ta’lim va sotsiologiya sohalarida Behbudiyning tanqidiy uslubi, metodologiyasi va konsepsiyalari o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Tanqidiy maqolalarning zamonaviy tahlilida, shu qatorda, ularning umumiy adabiy jarayon va sotsiologik tafakkurga ta’siri, jamiyatda tanqidiy tafakkur va erkin fikrlash muhitini shakllantirishdagi o‘rni ham chuqur o‘rganilmoqda. Behbudi tanqidiy maqolalari bu borada nafaqat o‘zbek, balki mintaqaviy va jahon adabiyoti tanqidchiligida ham o‘ziga

xos maktab yaratgan, yangi avlod tanqidchi va jurnalistlari uchun ibrat manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning tanqidiy maqolalari, bugungi kun nuqtayi nazaridan qaralganda, o‘zbek jamiyati va adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan, zamonaviy tanqidiy tafakkur va erkin fikrlash an’analarini shakllantirgan. Shu bois, Behbudiyning tanqidiy maqolalari bugungi adabiyotshunoslik, sotsiologiya, publitsistika va ta’lim sohalarida ham o‘rganilishi, ularning nazariy, tarixiy va amaliy ahamiyati muntazam tahlil qilinishi lozim.

**Xulosa**

Mahmudxo‘ja Behbudiyning tanqidiy maqolalari o‘zbek adabiy tanqidchiligida yangi bosqichni boshlab bergan, yangilanish va taraqqiyot g‘oyalarini chuqur nazariy va amaliy asoslar bilan boyitgan nodir meros hisoblanadi. Uning tanqidiy maqolalari, avvalo, jamiyatni yangilash, ilm va ma’rifat orqali taraqqiyot sari yetaklash, zamonaviy tafakkur va erkin fikrlash muhitini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Behbudi tanqidining asosiy kuchi – bu uning jamiyat va adabiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni, tanqidiy tafakkurning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini chuqur anglaganidadir. Uning maqolalari, bugungi adabiy tanqid, publitsistika, ta’lim va sotsiologiya sohalari uchun ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Behbudiyning tanqidiy maqolalari zamonaviy o‘zbek va mintaqaviy adabiyotshunoslikda doimiy o‘rganilishi, ularning tarixiy, nazariy va empirik asoslari muntazam tahlil qilinishi lozim. Mazkur maqolada Behbudi tanqidining konseptual asoslari, tarixiy taraqqiyoti, mintaqaviy va milliy adabiyotshunoslikdagi o‘rni, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va tanqidiy bahslar doirasida keng tahlil qilindi. Xulosa qilib aytganda, Behbudi tanqidiy maqolalari o‘zbek adabiy tanqidchiligida, ijtimoiy ong taraqqiyotida, erkin va tanqidiy tafakkur muhitining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan va bugungi kun uchun ham dolzarbligini saqlab kelmoqda.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Qayumov, A. Jadidlar va ularning adabiy merosi. Toshkent: Fan, 1992.
2. G‘ulomov, G. Mahmudxo‘ja Behbudiy: Hayoti va ijodi. Samarqand: Zarafshon, 2001.
3. Hakimov, S. O‘zbek adabiy tanqidining taraqqiyot bosqichlari. Toshkent: O‘zbekiston, 2007.

4. Nurmuxamedov, A. Markaziy Osiyoda jadidchilik va tanqidiy tafakkur. Olmaota: Qazaq universiteti, 2010.
5. Behbudi, M. Tanqidiy maqolalar to‘plami. Toshkent: Sharq, 2019.
6. Ziyoyev, H. Jadid adabiyoti va tanqidiy tafakkur. Toshkent: Ma’naviyat, 2017.